

Araştırma Makalesi-Research Article

İslam'da Tekfir ve Müsâmaha -Gazzâlî Örneği-¹

Takfir and Tolerance in Islam –Ghazali Example-

Mustafa ÜNVERDİ^{2*}

Geliş / Received: 15/11/2021

Revize / Revised: 24/11/2021

Kabul / Accepted: 09/12/2021

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Ebu Hamid el-Gazzâlî'nin görüşleri bağlamında tekfir ve müsâmaha sınırını incelemektir. İman ve küfür kategorik ayırımı insanların dini tercihlerini yansıtan en temel sınıflamadır. İslam'da imanın tanımı ve sınırları bellidir. Tekfir, imana aykırı söz ve davranışlarla söz konusu olur. Bir kimsenin İslam diniyle ilişkisini kesmek ve ona küfür hükmü vermek anlamına gelen tekfir, tarihten günümüze dini grupların yekdiğerini ötekileştirme yolu olmuştur. Hz. Peygamber döneminde görmediğimiz tekfir olgusu, İslam tarihinin ilerleyen dönemlerinde siyasi ötekileştirme aracına evrilmiştir. Konunun bu veçhesi İslam alimlerini tekfirin şartları üzerinde eserler telif etmeye sevk etmiştir. Tekfirle ilgili literatür dolaylı olarak ulemânın halka uyarısı şeklinde okunabilir. Bu meselede kaleme alınan eserlerden birisi Gazzâlî'nin *Faysalü't-Tefrika* adlı çalışmasıdır. O, tekfirin şartları ve sınırlarını müsâmaha esasına dayalı olarak ele almış görünmektedir. Gazzâlî, tekfir gibi dışlayıcı bir hükmün verilmesini ağır şartlara bağlamıştır. Söz konusu görüşler incelendiğinde tekfirin siyasi ötekileştirme ve yok etmeyi meşrulaştıran bir ameliye olamayacağı anlaşılmaktadır. Bu makale çok yönlü bir düşünür olan Gazzâlî'nin eserlerini inceleyerek iman ve küfür sınırını ele alacak ve tekfirin sınırları ile dini özgürlüğün alanını tartışacaktır.

Anahtar Kelimeler- *Kelâm, Tekfir, Müsâmaha, Gazzâlî, İslam*

ABSTRACT

The aim of this study is to examine the limit of takfir and tolerance in the context of Abu Hamid al-Ghazali's views. In the study, the issue of takfir and the field of religious freedom in the case of Ghazali are discussed with the method of source analysis. The categorical distinction between belief and unbelief is the most basic classification that reflects people's religious preferences. The definition and limits of faith in Islam are clear. Takfir is made up of words and actions that are contrary to belief. Takfir, which means cutting off a person's relationship with the religion of Islam and giving her the judgment of unbelief, has been a means of excluding other religious groups from history to the present. The phenomenon of takfir, which we could not see in the time of the Prophet, emerged mostly on political grounds in the later periods of Islamic history. This aspect of the subject has prompted Islamic scholars to write works on the conditions of takfir. The literature on takfir can be indirectly read as a warning of thinkers to people. One of the works written on this issue is Ghazali's work called *Faysalü't-Tefrika*. He examined the conditions and limits of takfir and based on tolerance while doing this. Ghazali made the imposition of an exclusionary judgment, such as takfir on harsh conditions. When his and other scholars' views on this subject are examined, it is understood that takfir cannot be a way to legitimize political marginalization and destruction.

Keywords- *Kalam, Takfir, Tolerance, Ghazali, Islam.*

¹Bu makale, 31.10.2019 tarihinde 3. Mersin Sempozyumu'nda sunulan "İslam'da Tekfir ve Müsamaha -Gazali Örneği-" başlıklı bildirden yararlanılarak kaleme alınmıştır.

^{2*} Sorumlu Yazar, Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, mustafaunverdi@yahoo.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2848-4073>)

I. GİRİŞ

Günümüz inanç problemleri arasında yer alan tekfir, siyaseten araçsallaştırılan bir kavram olarak da önem kazanmıştır. Tekfir “bir kimsenin İslam’dan bağını koparmak küfür suçunu işlediğini ilan etmektir” (Watt, 2021:202). Bir başka tarife göre tekfir, kavram olarak “Allah’tan vahiy yoluyla gelip Peygamber’in tebliğ ettiği kesinlikle bilinen dinî bir esası inkâr eden kimsenin kâfirliğine hükmetmek” anlamındadır (Mâtürîdî, 2007, 9:384). İslâm âlimleri yapılan davetin ardından İslâm’ın hak din olduğuna inanmayan dehrî (ateist), müşrik, Yahudi, Hıristiyan, mürtet, münafık gibi değişik inanç ve telakkileri benimseyen bütün grupları kâfir kabul ederler (Yavuz, 2011, 40:350).

İslam geleneğinde tekfir hadisesinin Hz. Peygamber döneminde söz konusu olduğuna dair bir kayda ulaşamadık. Allah Resulü diliyle imanı ikrar eden herkesi mümin kabul etmiş, müminlerin birbirlerine küfür isnat etmelerini yasaklamıştır (Buhârî, Edeb:73). “*Kim mümin kardeşine “Ey kâfir” derse, küfür ikisinden birine döner*” sözüyle de müminleri uyarmıştır (Müslim, İman:111). Hz. Ömer, Resûlullah’ın Mekke’nin fethi için yaptığı hazırlıkları öğrenip bir mektupla aynı yerdeki yakınlarına gizlice haber vermeye kalkışan, ancak bu girişimi hemen öğrenilen Hâtib b. Ebû Beltea’nın (ö. 30/650) münafıklığına hükmederek boynunu vurmak için izin talep etmiş, Resûl-i Ekrem Hâtib’dan açıklama istemiş, o da bu işi Mekke’de bulunan akrabalarını korumak amacıyla yaptığını belirtince Hz. Peygamber, Bedir Savaşı’na katılan Hâtib’in bu davranışını sadece “hatalı” olarak nitelemiş ve onu affetmiştir (Ebû Dâvûd, Cihâd:98). Ayrıca Hz. Peygamber münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl’ün (ö. 9/631) cenaze namazını kıldırılmakta beis görmemiş, Tebuk Gazvesi’ne katılmayan ve cihat çağrısına uymamış olanları ise affetmiştir. Resûlullah’ın bu uygulamaları kâfirliğini ilân etmeyenleri İslâmlaştırma siyasetinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir (Abduh-Rıza, 1367, IV:229). Bu bir anlamda iman veya küfür durumunun kalpte olması hasebiyle hükmün zahire göre verilmesi gerektiğine ve insanların toplumsal aidiyet ve toplumsal barış açısından Müslüman olduğunu söyleyenlerin beyanlarına göre muamele edilmesi gerektiğine işaret eder.

Olgusal bir hâdise olarak tekfirin İslam tarihinde görüldüğü dönem Hz. Osman’ın hilafetinin ikinci yarısı olarak kabul edilir. O dönemde baş gösteren siyasi ihtilaflar, Hz. Ali (ö. 40/661) döneminde yaşanan iç savaşlara ve Siffin Savaşında ortaya çıkan Hakem Vak’ası’nın (Tahkîm) kaynaklık ettiği itikâdî problemlere kadar uzanır (Bağdâdî, 2001:55, Watt, 2021: 31-65). Büyük günah işleyen mümin olmadığında birleşmekle birlikte, bu kişinin kâfir, münafık ya da müşrik olmasında ihtilaf eden Hâriciler, İslam düşünce tarihinde sistematik tekfiri başlatan ilk grup kabul edilmiştir. Hz. Ali, Hz. Osman ve Hz. Ayşe gibi sahabe büyüklerine varıncaya kadar kendilerine muhalif olan herkesi tekfir etmekte bir beis görmeyen, Müslümanları küfürle itham eden, onların canını ve malını helal sayan çeşitli Hâricî zümreler ilk dönemlerden itibaren tekfir anlayışının nasıl işletildiğini müşahhas bir biçimde gözler önüne sermektedir (Griffel, 2006:277, Aydınalp, 2014:8). Ezârîka gibi uç Hâricî gruplar işlenen günahlara tövbe edip bir daha işlememeye ahdetmeyenlerin dinden çıkmış olacağını ve katlinin caiz olacağını savunmaktaydılar (Kutluay, 2003:84)

Bu yönüyle tekfirin kelâm tarihinde ortaya çıkan, siyasi ve ideolojik boyutları olan tarihsel bir kavram olduğu görülür. Mâmafih “73 fırka hadisi” olarak bilinen ve ümmetin çeşitli gruplara ayrılacağı ve bunlardan yalnızca birinin kurtuluşa ereceği bilgisini veren rivayeti de bu bağlamda okumak mümkündür (Eren, 2015:24). İftirâk hadisi olarak da bilinen bu rivayet maalesef tarihte dini ekollerin birbirini dışlama aracına dönüşebilmiştir (Gömbeyaz-Seymen, 2020:337). Mezhepler tarihine baktığımızda, mezhep taraftarlarının kendi inanç ve düşüncelerine uygun kriterleri “fırka-i nâciye (kurtuluşa eren grup)” tayin ettikleri, diğerlerini ise sapkınlık, bidat ve küfürle itham ettiklerini görürüz. Böylelikle İslam’ın ‘kurtuluş’ düzlemi, fırkaların mutlaklık iddialarıyla formüle edilen bir kurtuluş düzlemine dönüşmüştür (Esen, 2011:99)

Tekfir konusu esasen hem kelâm ilminin hem de fıkıh ilminin konusudur. Zira konunun bir yönü iman ve küfür tanımı, diğer yönü ise bunun doğurduğu pratik sonuçlarla ilgilidir. Tekfir hükmü, birtakım dünyevi sonuçlar doğurduğu için son derece kritik ve risklidir. Zira İslam hukukunda tekfir edilen kimsenin öldürülmesi, malına el konulması, nikâhının düşmesi ve cehennemde ebedi kalacağına hükmedilmesi hususu yaygın şekilde kabul görmüştür (Zühaylî, 1985: 6/183-192; Griffel, 2006:281). Bu nedenle küfre konu olan söz ve davranış sadır olmayan fakat iman-küfür arasında bir tutuma sahip olanlar hakkında sükût etmek gerektiği kabul edilmiştir (Gazzâlî, 2013:51-52).

Esasen İslam geleneğinde tekfir teşvik edilmemiş, bilakis sükût tercih edilmiştir. Kendisinde iman ikrarı olan kimse zaten tekfir edilemez. Ancak iman veya küfür yönünde belirsiz bir tutum takınan ve İslam’ın sunduğu genel bilgileri kabul edip etmediği belli olmayan kimse hakkında sükût etmek, onu tekfir etmekten evlâ görülmüştür (Gazzâlî, 2013:49). Kaynaklarda geçen meşhur kavle göre “bir kimsenin kâfir olduğuna dair doksan

dokuz; Müslüman olduğuna dair bir delil bulunsa, müftü ve kâdinin o kişinin Müslüman olduğunu gösteren delile göre amel etmeleri gerekir” demektedir (Aydımalp, 2014:9). Bununla birlikte son çeyrek asırda bazı İslam ülkelerinde kimi yazar ve düşünürler için irtidat ve küfür hükmü verildiği ve hakkında ölüm kararı yayınlandığı bilinmektedir (Griffel, 2006:278). Dolayısıyla tekfirin çerçevesini tartışmak, güncelliğini koruyan bir mesele olmaya devam etmiştir.

Tekfir konusunda yapılmış pek çok ilmi çalışma vardır. Bunların arasında Ahmet Yalçın tarafından hazırlanan “Gazzâlî ve İbn Teymiyye’de Tekfir Anlayışı” adlı yüksek lisans tezi burada anılmaya değer niteliktedir. 2010 yılında tamamlanan ve Prof. Dr. Süleyman Toprak tarafından yönetilen tez, iki mezkûr iki âlimin kelâmî ve selefî bakış açısıyla tekfira dair görüşlerini karşılaştırmalı biçimde ele almıştır. Bizim bu çalışmamızın katkısı ise benzerlerinin eksik bıraktığı yerleri tamamlamak ve Gazzâlî özelinde tekfir ile müsâmaha kavramlarını birlikte ele alarak, dini düşüncede özgürlük alanının sınırlarını tartışmaktır.

II. GAZZÂLÎ’DE TEKFİR ANLAYIŞI

A. Tekfiri Gerektiren Hususlar

Tarihte itikâdî ve siyasî mezheplerin birbirini tekfir ederek İslâm toplumunu ayrıştırdığı ve huzursuzluğa neden olduğu bir dönemde Gazzâlî tekfir meselesi hakkında *Faysalü’l-Tefrika beyne’l-İslâm ve’z-Zendeka* adlı müstakil bir risale kaleme almıştır. Bu risale tekfirin çerçevesi ve şartları, tevîlin sınırları ve ilahi rahmetin genişliği gibi konuları muhtevi, toplumu bütünleştirmeye matuf görünmektedir (Gömbeyaz-Seymen, 2020:346). Eser, Gazzâlî’nin müsâmahanın egemen olduğu bir toplum idealini gösterir niteliktedir. O iman ve küfür sınırına hassasiyeti kadar tekfirin sıradanlaşmasına karşı da duyarlıdır.

Gazzâlî tekfirin ancak yalanlama (tezkîb) ve reddetme sonucunda ortaya çıkacağını belirtmiş ve küfrü şöyle açıklamıştır: “Her kim Hz. Muhammed’i (sav) yalanlarsa o kâfirdir ve ebedi cehennemdedir.” (Gazzâlî, 2003:175) Bu, İslam inancının Allah’a, peygambere ve ahirete iman şeklinde özetlenen üç esasının inkârı ile söz konusu olur. Bu üç maddenin dışında kalan konular fer’î meselelerdir. Örneğin fıkıh ve siyaset fer’î konulara örnek olup, bu hususlarda farklı görüşler tekfira konu olmaz. Ancak bidat olarak nitelenebilir. Bununla birlikte Kur’an’a ve Hz. Peygambere aidiyeti kesin olan bir sözü inkâr etmek küfre tekabül eder. Zira bunda Allah’ı ve Resulünü yalanlamak vardır.

Te’vile ihtimali bulunan konularda, te’vil usûlüne uygun şekilde ortaya atılan görüşlerden ötürü tekfir olmaz. Mezhebi ne olursa olsun bütün İslam müçtehitlerinin te’vile başvurduğu ortada iken, bunu küfürle ilişkilendirmek imkânsızdır. Mutezile’nin Allah’ın ahirette görülmesi konusundaki görüşünde olduğu gibi, herhangi bir meselede deliller sarıh olmadığı takdirde, farklı görüşler küfürle itham edilmez. İnsanların farklı görüşlerinden dolayı hemen küfre hükmetmek akıl işi değildir. “Hacerü’l-Esved gerçekten Allah’ın sağ elidir” (Heysemî, 1992: 3/233) şeklindeki rivayeti te’vil etmiş olan Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) gibi, Mu’tezile ve Eş’arîler de te’vil yoluna gitmişlerdir. Şu var ki te’vilin lafızdan büsbütün ayrılması ve bu konuda aşırılığa gidilmemesi gerekir (Gazzâlî, 2013:37-40).

Kendilerini dinin emirlerinden muaf kabul eden mutasavvıflar küfür içerisindedirler. Bunlar hakkındaki ihtilaf cehennemde ebedi kalıp kalmayacakları konusundadır. Zira İslam dinine mensup olup, dinin sabit olan konularında sapkın görüşlere sahip olanların dine verdikleri zarar, dinin dışında olanlara nazaran daha fazladır. Dini inkâr eden bir kimseye halk inanmaz ama kendisini Müslüman tanımlayıp da dinde tahribata neden olacak şeyler savunanların insanlar üzerindeki etkileri elbette daha büyüktür, bu yüzden bunların öldürülmeleri gerekir (Gazzâlî, 2013:51).

Şu var ki, tekfir edilen bir kimseye tövbe etme imkânı tanınmış ve buna *istitâbe* hakkı verilmiştir. İstîtâbe mürtede sanki hiçbir şey olmamış gibi ceza uygulamamak ve yeniden İslam toplumunda yaşamasına hak tanımak anlamına gelir. İstîtâbe hakkını reddeden kimse artık tekfirin hükümlerine razı olmuş demektir. Erken dönem fakihler bu durumda olanları genellikle zındık olarak isimlendirmiş ve böylece ona din dışı yeni bir toplumsal statüsünü tayin etmişlerdir. Bununla birlikte bir kimsenin dini inanç esaslarına karşı aykırı görüşler serdettikten sonra tövbe ikrarının güvenilirliği hususunda âlimler farklı görüşler savunmuşlardır. Bunlar daha çok fıkıh alanını ilgilendirdiği için bu çalışmanın sınırlarına dâhil edilmemiştir (Griffel, 2006:281-283).

B. Tekfırde Temel İlkeler ve Şartlar

Tekfır, sonucu ağır bir hüküm ve ilan olduğundan İslam geleneğinde bu konuda temel ilkeler belirlenmiş ve tekfırin ancak bu ilke ve esaslara uygun olması halinde geçerliği kabul edilmiştir. Buna göre tekfırde temel ilkeler şöyledir:

- a) İslam akaidinden ve zarûrât-ı diniyyeden olduğu kat'î şekilde bilinen şeylerin yalanlanması küfürdür,
- b) Ehl-i kıble tekfır edilmez. İman veya küfür durumu şüpheli olan kimsenin yüzde bir bile imana ihtimali varsa, bu kimsenin mümin oluşuna karar verilir,
- c) Âlimler arasında ihtilaflı meseleler tekfıre konu olmaz,
- d) İlzâmî (dolaylı) yöntemle insanlar tekfır edilmez. Yani bir kimse kendisi de kabul ettiğini belirtmeksizin herhangi bir görüşü nakletse, bundan dolayı küfür gerekmez,
- e) Tekfır şartları belirlenir ama kişiler tekfır edilmez. Çünkü iman kişinin kalbinde olduğuna göre, kalpte olan şey hakkındaki hükmü de Allah'a bırakmalıdır.
- f) Cehalet ve hata küfre manidir (Yavuz, 2011, 40:352).

Tekfırin şartlarına gelince, bunlar üzerinde ittifak edilen şeyler olmamakla birlikte aşağıdaki maddelerin ön plana çıktığını görmekteyiz:

- a) Failin akıllı ve ergin olması,
- b) Fiilin kasıtlı ve hür irade ile işlenmiş olması,
- c) Söz ya da fiilin küfre delâletinin kat'î olması,
- d) Bir kimsenin küfre hamledilecek herhangi bir sözü söylediğinin ya da fiili yaptığının dini bakıdan uygun bir yolla bilinmiş olması, bu konuda şüphe, zan ve ihtimale yer verilmemesi,
- e) Failin küfür fiilini kabul etmesi ve/veya adalet sahibi iki (bazılarına göre dört) kişinin bu olaya şahitlik etmesidir. (Aydınalp, 2014:9; al-Huseeini, 2016:31-34).

Tekfırin şartları yanında engelleri de mevcuttur. Üzerinde çeşitli tartışmaların da yapıldığı görülen tekfırin genel engelleri ise hata, cehalet, tevil ve ikrah şeklinde sıralanmaktadır. Burada tekfırin şartları oluşsa bile, kişinin hata, cehalet veya ikrah durumlarında tekfır edilemeyeceği kabul edilmiştir (Aydınalp, 2014:9).

Gazzâlî'ye geldiğimizde ise o, yukarıda ifade edildiği gibi tekfır konusunda tekzip kavramını öne çıkarmıştır. Gazzâlî'ye göre tekfırin oluşması Hz. Peygamberin bildirdiği ve dinin asıllarından olduğu apaçık bilinen bir esasın inkârı ile mümkündür. Yoruma açık meselelerde tekfırin söz konusu olmayacağı savunan Gazzâlî, bundan dolayı te'vîl üzerinde durur. İslam toplumu içerisinde farklı yorumların ortaya çıkması anlamına gelen te'vîlin tekfırle birlikte ele alınması kaçınılmazdır. Buna göre nas, te'vîl ve tekfır ilişkisi şöyledir:

- a) Nassın te'vîl edilmesi durumunda bunun Arap dili bakımından imkânı ve yapılan te'vîlin nassın lafzına yakınlığı ve uygunluğu önemlidir.
- b) Kur'an dışındaki haberlerin tevâtüren günümüze ulaşmış olması sorunu vardır. Özellikle mezhep taassubu dikkate alındığında, bazen bir haber her nesilde tevatür seviyesine ulaşmış olmasına rağmen kesin bilgi ifade etmeyebilir. Bu hususta icma da yeterli olmaz. Çünkü icmanın şartları ve tanımında ihtilaf vardır. Dolayısıyla icmaya muhalefet etmek kesinkes tekfıre neden olmaz.
- c) Bir kimse kendi bilgisine dayalı olarak sübut bulmadığı için bir meselede ihtilaf etse tekfır edilmez. Çünkü hangi haberlerin mütevatir olduğu ve hangisinde icma edildiği konusunu tespit etmek kolay değildir. Bir kimse bu konudaki görüşünde hatalı veya cahil de olsa tekfır edilmez.
- d) Kelimenin lafzi manasına muhalefet etmeye neden olan delilin niteliği önemlidir. Tekfır, muhalefete neden olan delilin gerekli şartları taşıyıp taşımadığına göre mümkün olur. Herhangi bir meselede zahiri manayı terk etmeyi gerektiren kesin delil varsa orada te'vîl mümkün olur. Kat'î delil olmadığı takdirde akla yatkın te'vîle imkân vardır. Dolayısıyla tekfır, nassın te'vîle uygunluğu konusunda delilin niteliğini bilmekle mümkündür.

- e) Bir sözün tekfir konu oluşu onun dine verdiği zararla da ilişkilidir. Yanlış ve batıl da olsa dine zararı büyük olmayan sözlerden dolayı tekfir olmaz.

Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında Gazzâlî'nin tekfiri neredeyse imkânsız kabul ettiği görülür. Zira ona göre tekfir etme durumunda olanın yukarıdaki şartları bilmesi gerekir. Bu ise dil, tarih, mantık ve kelâm gibi ilimlere vakıf olmayı gerektirir. Sadece fıkıh bilgisiyle tekfir söz konusu olmaz. Halkın arasında ihtilaf çıkmasının bir nedeni de sadece fıkıh bilgisiyle ahkâm kesen âlimlerdir. Bunlar ortadan kalkarsa, ihtilaflar da azalır (Gazzâlî, 2013:53-55).

C. Tekfir Meselesinde Kelâm Alimlerine Eleştirel Bakış

Kelâm ilminde mezheplerin teşekkülünden sonra âlimler karşıt görüşte olanları bazen bidat bazen de küfürle itham etmişlerdir. Halku'l-Kur'an, mürtekb-i kebire, ilahi sıfatlar ve zat-sıfat ilişkisi ve kader, ecel ve rızık gibi konularda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile; tekvin-mükevven, teklif-ü mâ lâ yutâk ve imanda istisna gibi konularda Mâtürîdî-Eş'arî ihtilafı olduğu bilinmektedir. Bunun yanında kabir azabı ve şefaât gibi konularda da farklı görüşler vardır. Şüphesiz bunlar doğrudan doğruya tekfir konusu olmamışsa da tarafların birbirlerini ehl-i bid'at olarak nitelenmesine ve ötekileştirmesine neden olmuştur. Bunların bazen karşı tarafı adeta küfre hamleden "... söyleyen helak olmuştur, ... diyen Mecusi veya Senevi olmuştur" gibi ifadelerle dile getirilmiş olması taraflar arasında tekfir eğilimine işaret eder (Esen, 2011: 100-102, Karaağaç, 2013:179). Keza Selefiyye kelâm ehlini, Şia bazı sahabeyi ve Sünnî kesimin bir kısmını, sünnî kelâmcılar da Mutezile, Havâric gibi gruplarla kimi Süfî grupları tekfir etmişlerdir (Yavuz, XL:352). Böylece kelâmda "ehl-i kible tekfir olunmaz" ilkesi benimsenmiş olmasına karşın, inanç konularında muhalif görüşlere sahip olanlar tekfir edilebilmiştir (Aliyyü'l-Kârî, 1977:411).

Gazzâlî kelâm ilminde imanın delillere dayalı olması gerektiğini savunan veya herhangi bir meselede hakikati sadece kendinde gören kelâmcıların ilahi rahmeti daralttıkları inancındadır. Cennete girmek için iman tahkikî olması ve istidlâlî yolla elde edilmiş olması gerekmez. Bilakis görülen bir rüya, akla gelen bir düşünce, kalbe doğan bir ilham veya sohbet edilen nurani bir adam imana neden olabilir. Hz. Peygamber zamanında iman etmek için deliller istenilmemişti. Kelâmcıları âlemin kâdimi veya sıfatların zat ile ilişkisi konusundaki ihtilafı görüşlerinin hiçbirisi sahih iman için gerekli değildir. Sahih iman kalpten gelen samimi tasdiktir. Kelâm, faydası inkâr olunamaz bir ilim ise de en yararlı söz nasihattir. İnsanların kelâmî tartışmadan sonra görüş değiştirdiği görülmemiştir ama özlü sözler ve öğütler kalbe tesir eder. Selefin kelâma karşı olmalarını da bu noktada aramak gerekir. Kelâmî tartışmalar tekfir konu olup, ilahi rahmeti daraltıyorsa ve insanlara yararlı olacağı yerde zarar veriyorsa bu konulara girmek haram olur (Gazzâlî, 2013:58).

Gazzâlî'ye göre kelâm âlimleri çok geniş olan Allah'ın rahmetini daraltmışlar ve ebedî saadeti sadece kendileri gibi düşünen ve inanan bir avuç kimseye inhisar etmişlerdir. Muhalifleri ise Müslüman saymamışlar ve onları cennete girmeye layık görmemişlerdir. Kelâmcıların ellerinde "Ehl-i kible tekfir olunmaz -lâ yükefferu ehlü'l-kible-" ilkesi olmasına rağmen, Müslümanlara en çok kafir diyenler onlardır (Gazzâlî, 2013:58-59). Buradan hareketle Gazzâlî'nin kelâm ilmi ve kelâmî mutlak anlamda yediği ve tenkit ettiği düşünülmemelidir. Nitekim o kelâm ilminin faydalarını teslim etmiş ancak onun yüksek düşünme seviyesine hitap ettiğinden avâmdan uzak tutulmasının daha doğru olacağını savunmuştur (Gazzâlî, t.y.: 1/237-239). Burada Gazzâlî'nin özellikle fırka-i nâciye ilkesinden hareketle mezheplerin hakikati tekeline alan yaklaşımlarını eleştirdiğini düşünmekteyiz. Her bir mezhep kendisini mutlak doğru, yekdiğerini bâtl gördüğünde tekfir veya en azından bid'atleştirme ortaya çıkmaktadır. Halbuki iman kalpte olan derûnî bir tecrübe olduğu dikkate alınırsa kimsenin bir başkasının kalbindeki imana dil uzatması mümkün olmaz. Maalesef İslam tarihinde ehl-i hadis, selefiyye veya Havâric gibi gruplar hakikatin sadece lafızda olduğunu savunarak, bunun dışındaki anlam ve yorumları tekfir etmeyi veya en azından bid'at kabul ederek dışlamaktan sakınmamışlardır (Şahinalp, 2017:27-38).

Bir kimse Hz. Peygamberden gelen herhangi bir şeyi tasdik ettiğinde bunun delilini bilmesene bile mümin olur. Kendisinde dünyevi ihtiraslar olan ve kelâmî bir bilgiyle iman etmiş olan kimsenin imanı, çocukluğundan beri dinine sıkı sıkıya bağlı olan ve imanını ibadet ve zikirle sabit kılan halkın imanından güçlü ve sağlam değildir. Çünkü kelâmcının imanı herhangi bir şüphe durumunda ortadan kalkabilir. Ama halkın imanı Allah'ın bir lütfudur: "Allah kime hidayet dilerse kalbini İslam'a açar." (En'âm 6/125). Bu nedenle imanı kelâmî delillere ve görüşlere indirgeyip, bununla tekfir yoluna gitmek doğru değildir (Gazzâlî, 2013:58-59).

Gazzâlî'nin "düşünce farklılığı ve teville açık meselelerde tekfir olmaz" ilkesine rağmen, İslam filozoflarını üç konuda tekfir ettiği bilinmektedir. İslam filozoflarının âlemin ezeliyeti, ilahi ilmin tikelleri/cüz'iyâtı kapsamadığı ve haşrin ruhaniliği görüşü, Gazzâlî tarafından küfür olarak değerlendirilmiş ve İbn Sina ile Farabi tekfir edilmiştir (Gazzâlî, 2014:444). Buna ek olarak onun kelâma dair eseri olan *el-İktisâdî'l-*

I'tikâd adlı eserinde, neredeyse yukarıda eleştirdiği kelâmcılar gibi bir düşünce sergilediği görülmektedir. O bu eserinde tekfire konu olan hususları yedi kısma ayırmış ve küfre nispet ettiği zümreleri açıklamıştır. Onun burada belirlediği temel ölçü, yukarıda belirtildiği üzere herhangi bir şekilde dinin asıllarından olduğu bilinen bir şeyin inkârıyla küfrün gerçekleştiğidir. Bununla birlikte Gazzâlî'nin burada nazari görüşlere ihtilaf anlamına gelen icmâya aykırı düşünceleri ve farklı yorumları küfürle eşitlemediği ve aykırı görüş sahibi kişi ve grupları tekfir etmemek gerektiğine dair düşüncesinin de altı çizilmelidir. (Gazzâlî, 2003:175-178).

III. GAZZÂLÎ'DE İLÂHÎ RAHMETİN GENİŞLİĞİ ve MÜSÂMAHANIN SINIRLARI

A. İlahi Rahmetin Genişliği

Gazzâlî genel olarak menkulü (nakli) dikkate alan bir düşünürdür. Onun bu özelliğini bu konuda da görmekteyiz. Gazzâlî, insanların binde 999'unun cehenneme gidişiyle ilgili rivayeti sahih kabul eder ve bunun sadece kâfirleri değil herkesi kapsadığını ifade eder. Bu hadis, Meryem 19/71. ayet ile örtüşmektedir.³ İnsanların çoğu cehenneme girecek ancak orada günahları kadar kalacaklardır. Bununla birlikte Allah'ın rahmetinin geniş olduğuna işaret pek çok rivayet de vardır. Bu rahmet sadece Hz. Muhammed'in (sav) ümmetinde değil, önceki peygamberlerin ümmetlerine de şamildir (Gazzâlî, 2013:63).

İnsanların cennete girme konusunda içinde buldukları çevrenin ve İslam'a dair bilgi sahibi olup olmama durumunu değerlendiren Gazzâlî bu konuda şu düşünceye sahiptir: "İnancıma göre inşallah Allah zamanımızdaki Rum, Hıristiyan ve Türklerin pek çoğunu rahmet-i ilahiye şümulüne alacaktır. Bunlardan maksadım uzak memleketlerde yaşayan ve kendilerine ilahi davetin ulaşmadığı Rum ve Türklerdir. Bunlar üç kısımdır:

- Hz. Muhammed'in (sav) ismini hiç duymamış olanlar.
- Hz. Muhammed'in (sav) ismini, sıfatlarını ve mucizeleri duymuş olanlar, bunlar İslam memleketlerine komşu bölgelerde veya Müslümanlar arasında yaşayan kimselerdir. Bunlar kâfir ve mülhitlerdir.
- Bu iki grup arasında bulunanlardır. Hz. Muhammed'in (sav) ismini duymuşlarsa da vasıf ve hususiyetlerini duymamışlardır. Daha doğrusu bunlara Hz. Peygamber hakkında "ismi Muhammed olan yalancı ve sahtekârın biri peygamberlik iddiasında bulunmaktadır" denilmektedir. Tıpkı bizim çocuklarımıza "ismi Mukaffa⁴ (Mukanna) olan yalancının biri peygamberlik iddiasında bulunmaktadır" dediğimiz gibi. Kanaatime göre bunların durumu birinci grupta olanlar gibidir. Çünkü bunlar Hz. Peygamberin aleyhinde şartlandırılmışlardır. Bu da insanı araştırmaya sevk etmez (Gazzâlî, 2013:63).

Öte yandan "kurtuluşa eren fırka tektir" hadisinde işaret edilen zümre, cennete sorgusuz sualsiz girecek olan kimselerdir. Mamafih bu rivayetin farklı varyantlarında değişik ifadeler ve vurgular vardır. Mesela birisinde "helak olan fırka tektir", denilirken, diğerinde bir fırka olan zındıklar hariç, hepsi cennete girer." Gazzâlî, yaptığı tevillerle bu rivayetlerin hepsinin doğru olabileceğini düşünmektedir. Mesela helak olacak olan fırka tektir, denildiğinde kastedilen "cehennemde ebedi kalacak olan grubun tek olduğudur". Kurtuluşa erecek tek fırka ise "hesapsız cennete girecek olanlardır." Çünkü kendi başına hesap bile bir azap kabul edilebilir. Bu iki uç grubun arasında kalanlar ise bir müddet cehennem azabı görüp affolanlar, cehenneme yaklaştırılıp şefaât edilenler, sadece hesaba çekilip cehenneme hiç girmeyenler gibi farklı derecedeki insanlardır. Bu ümmetten ebedi cehennemde kalacak olanlar sadece Hz. Peygamberi yalanlayan veya maslahat için yalan söylemeyi caiz görenlerdir (Gazzâlî, 2103:64)

Gazzâlî insanların dünya işlerine dalıp Allah'ı unutmalarını mazur kabul etmez. Ehl-i kitap Hz. Peygamber hakkında bilgi sahibi olduktan sonra artık inanmaması için bir mazereti kalmamıştır. Onların hakikati bulmak için araştırma isteği içinde olmaları gerekir. Böyle bir araştırmadan uzak kalmaya neden olan dünya sevgisi ve bağlılığı küfre engel değildir. Bununla birlikte hakikat yolunda araştırma yaparken ölen kimse ilahi rahmete dâhil olabilir. Onun rahmeti maddi şeylerle ölçülmez.

Allah'ın insanlara rahmeti değişmez. Nasıl ki dünyada insanların çoğu rahmet ve nimet içerisindeyse ahirette de öyle olacaktır. Cehennemde ebedi kalacaklar pek azdır. Bunun dayanağı Hz. Peygamberin şu sözüdür: *Allah kitabın en başında şunu yazmıştır: "Ben kendisinden başka ilahın olmadığı Allah'ım. Rahmetim gazabımı*

³"İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, Rabbin için kesinleşmiş bir hükümdür." (19/71).

⁴Mukanna el-Horosânî (ö. 161/778), Abbasiler döneminde yaşamış ve peygamberlik iddiasında bulunmuştur.

geçmiştir. Lâ ilâhe illallah Muhammedünabdühû ve rasûlühû diyen bir kimse cennete girecektir” (Buhârî, Tevhid:15, Müslim Tevbe:15).

Dini naslarda hatalı yoruma gitmiş olanların tekfir edilmesinde aceleci olmamalı ve bir Müslümanı hata ile tekfir etmekten sakınmalıdır. Zira bin kâfirin hata ile hayatta kalması, bir Müslümanın hata ile öldürülmesinden evladır. (Gazzâlî, 2003:176). Bu sebeple Gazzâlî tekfiri ele aldığı çeşitli eserlerinde “tekfirci” olarak adlandırılabilir zümreyi sert bir şekilde eleştirir ve tekfirciliği cehaletle eşitler (Yalçın, 2010:29-31). Gazzâlî’nin şu ifadesi dikkat çekicidir: Batıl olduğu açıkça bilirse de her hezeyan sahibini tekfir etmemelidir (Gazzâlî, 2013:55).

İman ve küfür sınırında genel ilkeleri koyduktan sonra muayyen şahsın lanetlenmesi ve tekfirinden sakınılmalıdır. Küfür üzere olduğu sabit olan kişi hariç, hiç kimse hakkında “Allah’ın laneti onun üzerine olsun, o kâfirdir” dememelidir. Kâfire bile lanetten sakınmalıdır. Çünkü onun ileride Müslüman olma ihtimali vardır. Hatta Müslüman bir yakını rahatsız olacak ve üzülecekse, kâfir olduğu belli olan birisine bile lanet okumak doğru değildir. Bu nedenle insanlar ismen tekfir ve lanet etmekten sakınmalıdır (Gazzâlî, t.y.: 3:280-283).

B. Müsâmaha Sınırı

Müsâmaha kelimesi aynı kökten gelen tesâmuh ve semâha ile birlikte ahlâk terimi olarak insanlara yükümlülükler konusunda kolaylık göstermeyi, toplumsal yapıyı sarsıcı mahiyette olmayan hata ve kusurları hoş görmeyi, çeşitli düşünce, inanç ve davranışları özgürce dile getirmeyi ifade eder (Çağrı, 2006:71). Tesâmuh “bir başkasının sözüne ve görüşüne kulak vermek, onu anlamaya çalışmak ve önyargılı olmamak”, müsâmaha ise dışlamamak ve ötekileştirmemektir. (Cürçânî, 2013:61, 210). Kur’an’da müsâmaha kelimesi geçmez. Bununla birlikte müsâmahanın anlam alanı rıfk-refik, ref’et-raûf, rahmet, merhamet, hilim, halîm, selim gibi kelimelerde mevcuttur. Hadislerde ise müsâmaha “semha” ifadesi ile zikredilir. Bunların bazıları şöyledir:

- Allah katında en makbul din kolaylaştırılmış/müsâmahalıhanîf dinidir. (Buhârî, İman: 29, Hanbel, Müsned: 5/216, 6/116)
- Hz. Peygamber: Şüphesiz ki ben müsâmahalı bir hanif diniyle gönderildim (Hanbel, Müsned: 5/216, 6/116)
- Müsâmaha göster ki müsâmaha göresin (Hanbel, Müsned, 1/218, 1/5)
- Müsâmahalı kişi Allah’ın rahmetinde olsun (Buhârî, Buyû` :16, İbnMace, Ticaret: 28)

Müsâmaha insanların birbirlerine zorluk çıkarmadan uyumlu biçimde yaşamalarıdır. Genel olarak insanlara fırsat vermek, başkasının işine karışmamak, ufak-tefek hatalara göz yummak gibi anlamlara gelir. Buna karşın hoşgörü müsâmaha ile eşit değildir. Çünkü kelimenin etimolojisi insanların farklı inançlarını hoş görmek anlamına gelir. Halbuki İslam, farklı inançlara özgürlük tanımakla birlikte onları hoş görmez. Hoş görülen şey gönül rahatlığıyla kabul edilir. Bu bağlamda tolerans da hoşgörü ile eşit değildir. Tolerans müsâmaha ve tahammül kelimelerini kapsar. Bu, dinin aykırı görmediği inanç ve tutumları müsâmaha ile karşılamak ve farklı görüşlere tahammül etmek anlamı taşır (Uludağ, 2013: 12).

Gazzâlî itikâdî yönden sorunlu olanın durumunu ve bunlara nasıl muamele edilmesi gerektiğini şöyle açıklamıştır:

- Kâfirler: Bunlar müminlerle savaşıyorlarsa, buna karşılık verilir. Bunun dışında İslam toplumunda yaşayan gayri Müslimlere (zimmî) gelince onlara eziyet edilmez ve kötü muamelede bulunulmaz. Ancak onlarla araya belirli bir mesafe koymak ve sıkı ilişkilerde bulunmamak gerekir.
- Bid’at ehli olup, insanları sapkınlığa davet edenler: Bunlar iki kısım: Küfrü gerektiren bir bidate düşmüş olanlar. Bunlar zimmîlerden kötüdürler. Bunlarla dostluk kurulmaz. Küfrü gerektirmeyen bidatçilere gelince bunları da reddetmek gerekir. Zira bunların dine verdiği zarar kâfirden daha kötüdür. Bunları bidatlerinden men etmek mümkünse o yönde çaba sarf edilir. Aksi takdirde bunlardan uzak durulur.
- Bidat ehli olan avam halk: Bunlara güzel ve tatlı dille nasihat etmek gerekir (Gazzâlî, 1987: 2/418-420).

İslam’ın müsâmaha alanı iman ve salih amelle kayıtlıdır. Bu iki özellik ahirette mutlak kurtuluşa götüren iki vasıftır. Tasdik bakımında kesin bir duyguya sahip olan ancak dini nasları tevilde hata edenlerin ahirette durumlarını belirleyen şey ahlaktır. Bunların amelleri durumlarını belirler. Bunlar ya bir müddet cezalandırılır ya

da bir şefaatinin şefaatiyle kurtulur. Çalış ki Allah seni şefaate muhtaç etmesin. Eğer iş şefaate kalırsa durum tehlikelidir, demektir (Gazzâlî, 2013:66).

İnsanların İslam dininde statüleri aynı değildir. Mesela Hz. Ebubekir'in imanı diğer insanların imanı gibi değildir. Hz. Peygamber bu gerçeği yağmur metaforuyla anlatır. Buna göre din toprağa düşen yağmur damlası gibidir. Verimli toprak parçası bu damlayı özümserken, çorak veya sert zemin yağmur damlasını almaz. Kimi toprak çeşidi de bu damlaları biriktirir ve adeta başkalarının istifadesine sunar. İşte dinde de insanlar böyledir (Buhârî, İlim:20). Bu yüzden tasavvuf gerçek İslam'ı temsil etmesine karşın, tasavvufun dışında kalanlar tekfir edilmezler (Gazzâlî, 1997:457)

Öte yandan Gazzâlî'nin tekfirle ölümü zorunlu olarak ilişkilendirdiğinin altını çizmek gerekir. Sıradan bir Müslümanın toplumu etkileme açısından durumu belki önemsiz görülebilir. Hatta böyle birisinin düşüncelerini kolaylıkla değiştirebilmesi de mümkündür. Bu yüzden buna istitâbe hakkı tanınır. Ancak yöneticiye açık isyan anlamı taşıyan küfür mutlak surette ölümle cezalandırılmalıdır. Küfür eğer kişisel bir tercih olmaktan çıkmış ve misyonerlik ya da propaganda aracı haline dönüşmüşse bu kimsenin öldürülmesi vaciptir. Gazzâlî'nin hukuki görüşü bu noktada mürtede ve kâfire hayat şansı tanıyan bir müsâmaha taşımaz (Griffel, 2006:293). Gazzâlî'nin bu konudaki sert tutumu, o dönemde yayılmakta olan bâtinî İsmailî harekete tepkiselliği içerdiği gözden kaçırılmamalıdır. Zira Gazzâlî bu hareketin Sünnî İslam devleti için bir tehlike olduğuna inanıyordu. Bu yüzden Gazzâlî -dolaylı olarak- dini hukuka saygı göstermeme anlamına gelen küfrü, bir anlamda siyasi bir başkaldırı olarak görmüş ve bu nedenle tekfir ile ölüm kararı arasındaki zorunlu ilişkinin arkasında durmuş görünmektedir.

SONUÇ

Kelâm ve fıkıh alanlarının ilgilendiği bir kavram olarak tekfir, çağdaş dönemde siyasi ayrıştırmanın ve ötekileştirmenin bir aracı niteliğindedir. Muhalifin dinden çıktığını ilan etmek sadece dini değil, hatta daha çok politik ve ideolojik boyutları olan bir iştir. Bu genellikle karşı tarafta olanı dini, siyasi ve hatta ekonomik açıdan saf dışı bırakmanın bir yolu olarak kullanılmıştır. Bu dışlayıcı yaklaşım, etkisini ve hegemonyasını, hizip, parti, mezhep, ekol vb. isimler ve lakaplar altında sürdürmüştür.

Bu esef verici durum sadece günümüzde değil, geçmişte de vakî olmuştur. Nitekim Gazzâlî böyle bir atmosferde İslam toplumunu bütünleştirme adına kaleme aldığı eserinde tekfir konusunu detaylı şekilde işlemiş ve ilahi rahmetin genişliğine yer vermek suretiyle tekfirin toplumda yayılmasına mâni olmak istemiştir. Bu sebeple tekfiri zorlaştıran bir yoruma sahip olmuş, ihtilaflı ve teville açık meselelerde kesinkes küfre karşı çıkmıştır. Onun tekfiri ele alırken tevil kavramına ağırlık vermesi önemlidir. Zira dini metinlerin sübût ve delalet yönünden sıhhatini belirlemek, onlar üzerindeki yorumun da imkânını ve sınırlarını belirler.

Bununla birlikte Gazzâlî, tekfir hükmünün işlevselliğini reddetmemiştir. O siyasi anlamı olan ve devlete zarar verecek nitelikteki küfür ve irtidâta karşı müsâmahakâr değildir. Hatta onun bu konuda selefi İmam Şâfiî'den daha katı olduğunu söylemeliyiz. Zira Şâfiî irtidat eden kimseye istitâbe hakkı tanınması gerektiği görüşüyle, Gazzâlî, avamın dışındaki insanlar için bu hakkın olmadığı görüşündedir. Onun bu konudaki tutumunun siyasi mülâhazalarla geliştiğini söyleyebiliriz. Bunun dışında Gazzâlî'nin tekfiri bir siyasi söylem haline getirmeye karşı olduğunu belirtmeliyiz.

Netice olarak dinin apaçık hükümlerine aykırı söz ve davranışlar küfre konudur. Ancak müteşabih ayetler ve buna benzer yoruma açık konularda farklı görüş sahipleri asla küfürle itham edilemez. Bunun dışında bilgisizlik ve hata da tekfire konu değildir. Siyaseten devlet otoritesine ve dinen zarûrat-ı diniyyeye zarar vermeyen görüşler ve muhtelif/muhalif yorumlar küfürle itham edilmez. Dini özgürlük, naslarda apaçık belirlenmiş ilkeler üzerine inşa edilir. İnsanın yaşatılması, dini kutsalların korunması, malın, neslin ve aklın korunması, dini ritüellerin kolaylaştırılması, insanın maslahatının esas alınması, dini hükümlerin zaman ve mekanla güçlü ilişkisi... Tüm bu ilkeler İslam dininin temelleri ve inanç ve ifade özgürlüğünün teminatıdır. Tarihte özellikle bazı dönemlerde Endülüs, Abbasi ve Osmanlı örneklerinde gördüğümüz gibi hür düşünce ortamının oluşması için dinin bu ilkeleri güçlü bir şekilde yaşatılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Abduh, M., & Rıza, R.** (Hicrî 1367). *Tefsirü'l-Menar* (I-XII). 3. Baskı. Dârü'l-Menâr.
- Aliyyü'l-Kârî, A.** (1977). *Fıkh-ı Ekber Şerhi*, çev. Hüseyin S. Erdoğan. Hisar Yayınevi.
- Aydınalp, H.** (2014). Kural Dışı Dini Bir Yönelim Olarak Çağdaş Tekfir İdeolojisini Anlamak, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt-Sayı 46, Nisan, 5-36.
- Bağdâdî, A.** (2001). *el-Fark beyne'l-fırak*. Çev. Ethem Ruhi Fığlalı, (Mezhepler Arasındaki Farklar). 2. Baskı. TDV Yayınları.
- Cürcânî, S.** (2013). *Et-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Basel Uyûn es-Sûd. 4. Basım. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Çağrı, M.** (2006). "Müsâmaha". 32:71-73. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.
- Eren, M.E.** (2015). İslam Toplumunda Ayırıştırıcı/Ötekileştirici Söylemin Oluşmasında İftirâk (73 Fırka) Hadisinin Rolü. *Kur'an ve Toplumsal Bütünleşme Sempozyumu Mart 2015*. Ed. Hayati Hökelekli-Vejdi Bilgin. Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 331-347.
- Esen, M.** (2011). Tekfir Söyleminin Dini ve İdeolojik Boyutları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 52 (2), 97-110.
- Gazzâlî, Ebu H.** (1987). *İhyâü'Ulümü'd-Din* (I-IV), çev. Ahmed Serdaroğlu. Bedir Yayınevi.
- Gazzâlî, Ebu H.** (1997). *el-Munkizü Mine'd-Dalâl*. Haz. Abdülhalim Mahmud, çev. Salih Uçan, 2. Basım. Kayihan Yayınları.
- Gazzâlî, Ebu H.** (2003). *el-İktisâdî'l-İ'tikâd*, thk. İnsâf Ramazan. Dârü'l-Kuteybe.
- Gazzâlî, Ebu H.** (2013). *Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka*, çev. Süleyman Uludağ, *İslam'da Müsâmaha*. Dergah Yayınları.
- Gazzâlî, Ebu H.** (2014). *Tehâfütü'l-Felâsife*, çev. Mahmut Kaya-Hüseyin Sarıoğlu. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Gömbeyaz, K., & Seymen, S.** (2020). 73 Fırka Hadisi "Allah'ın Geniş Rahmetini Daraltır" mı?". *Tevilat*, 1/2. Selçuk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 335-348.
- Griffel, F.** (2006). Hoşgörü ve Dışlama: Şafi'î ve Gazzâlî'nin Mürted Konusundaki Görüşleri. çev. Şükrü Selim Has. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*. Sayı:7. Nisan, 227-296.
- Heysemî, H. N.** (1992). *Mecmeu'l-Bahreyn fî Zevâidi'l-Mu'cemeyn*, thk. Abdulkuddûs b. Muhammed Nezîr. Mektebetü'r-Rüşd.
- Huseini, M.** (2016). *Din ve Siyaset Bağlamında Tekfir*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karağaç, H.** (2013), Ehl-i Sünnette Tekfir Problematigi. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı:40, 163-186.
- Kutluay, Y.** (2003). *İslâmiyette İtikâdî Mezheplerin Doğuşu*. Pınar Yayınları.
- Şahinalp, H.** (2017). İndirgemeci Yaklaşımların Bir Ürünü Olarak Tekfir. *Birey ve Toplum Dergisi*. 7/13, 23-57.
- Watt, M.** (2021). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi*. Çev. Osman Demir. Ketebe Yayınları.
- Yalçın, A.** (2010). *Gazzâlî ve İbn Teymiyye'de Tekfir Anlayışı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yavuz, Y. Ş.** (2011). "Tekfir" 40:350-356. *TDV İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.
- Zühaylî, V.** (1985). *el-Fıkhü'l-İslâmiyyi ve Edilletühü*. 2. Basım. Dârü'l-Fikr.